

Misiunea Bisericii Creștine în spațiul arab pre-islamic

Oliviu-Petru BOTOI

Abstract: The Christian Church of the first centuries knew a quick and intense development within the oriental Arabian-Syrian area, maintaining a close connection with the Apostolic Church of Jerusalem. The Christianization of this geographic area led to the familiarity of the Arabian population with the Christian tenets, contributing to the genesis and affirmation of the theology thesaurus in the Syriac language. It is very important for our research to know the existence of the Christian communities in this pre-Islamic Arabian space. The Christian Churches entrance into the shadows within the Arabian communities was due to the occurrence and the spread of Islam.

Keywords: primary Christian communities, Arabian populations, Non-Chalcedonian Churches, heresy

Introducere

Spațiul geografic al Arabiei reprezintă astăzi centrul lumii islamice, locul în care s-a născut și dezvoltat islamul și locul din care s-a răspândit spre Orientul Îndepărtat, Africa și Europa, începând cu secolul al VIII-lea. Până în secolul al VII-lea, structura religioasă a acestui areal geografic era una extrem de diversificată. Pe de o parte, comunități întregi de evrei s-au refugiat și s-au organizat în cetățile comerciale ale Arabiei, devenind cei mai influenți negustori; de asemenea creștinismul se răspândise destul de mult în zonele urbane, dovedindu-se un factor de coagulare a celor cu preocupări cărturărești și a elitelor politice. Pe de altă parte, dinspre zonele adânci ale deșertului, populațiile beduine semnalau încă practici religioase autohtone politeiste. Creștinismul receptat și practicat de aceste populații arabe încă de la început a cunoscut forme eterodoxe, fiind suprapus peste moștenirea religioasă păgână arabă și confundat într-o oarecare măsură cu iudaismul, dat fiind faptul că aceste două religii erau monoteiste. Lucrarea de față își propune să realizeze o radiografie sumară a răspândirii creștinismului în spațiul arab și în același timp să demonstreze caracterul sincretic și eterodox al dogmelor creștinilor arabi.

Răspândirea creștinismului în spațiul arab

Principalul și cel mai important document pentru descrierea răspândirii creștinismului în primul veac al erei creștine îl reprezintă *Faptele Apostolilor*. Însă, așa cum preciza și cardinalul Jean Daniélou, se impun câteva remarci în ceea ce privește perspectiva din care autorul *Faptelor* a tratat evenimentele pe care le-a descris în scrierea sa. De formație elenă și format în spiritul paulin, Sfântul Apostol

Luca a evitat să descrie prea mult iudeo-creștinismul primului secol¹, întrând astfel într-un con de umbră Biserica Ierusalimului și tinerele comunități creștine mai îndepărtate din Orient Apropiat și Mijlociu, întemeiate prin misiunea celorlalți Apostoli. În acest fel, creionarea creștinismului de limbă aramaică sau creștinismului oriental rămâne imposibilă din surse canonice, iar singura cale prin care se pot decela aspecte ale acestor comunități creștine care vor deveni adevărate Biserici, rămâne cea a accesării tradițiilor și scrierilor necanonice la temelia cărora a stat până la un anumit punct rememorarea și păstrarea învățăturilor Mântuitorului. Spre exemplu, în *Fapte*, Sfântul Apostol Iacob, „fratele Domnului”, nu apare decât o singură dată (excluzând evenimentul Cinzecimii la care erau adunați toți Apostolii), deși se cunoaște cert faptul că Iacob a fost „stâlpul Bisericii” din Ierusalim și unul dintre cei care l-au cunoscut îndeaproape pe Hristos, era considerat un „calif” al Bisericii Ierusalimului de unde au izvorât toate celelalte Biserici². Autorul *Faptelor* l-a însoțit pe Sfântul Pavel la Ierusalim, unde s-a întâlnit cu Iacob, care a adunat la el mulțimea (în mare parte a iudeilor) care a crezut în Domnul și cărora Pavel le-a povestit minunile pe care le-a făcut Domnul prin el, între celelalte neamuri. Se observă că Pavel era străin de Biserica Ierusalimului, deoarece Apostolul Iacob îl încredințează de râvna iudeilor convertiți și mai pe urmă îl înștiințează și de convertiții care nu erau iudei, cărora le-a trimis o scrisoare în care i-a atenționat asupra jertfelor idolești și asupra desfrâului. De vreme ce Apostolul Iacob le-a scris, înseamnă că nu se referă doar la păgânii care locuiau în Ierusalim, ci și la cei din alte părți private de misiunea apostolică a lui Pavel. Doar la atât se limitează Apostolul Luca în relatarea din *Fapte* despre Iacob. Însă, alte documente necanonice din medii și spații diferite, dar din aceeași

¹ Robert M. Royalty Jr., „Heresy” in *Second-Temple Judaism and Early Christianity*, în „Concilium”, *Christian Orthodoxy*, nr. 2, 2014, pp. 38-39.

² Jaroslav Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. Vol. I: Nașterea tradiției universale (100-600)*, Traducere de Silvia Palade, Iași, Editura Polirom, 2004, p. 37.

perioadă istorică, oferă o poziție privilegiată Apostolului Iacob³. În *Evanghelia evreilor*, text legat de o comunitate iudeo-creștină din Egipt de la începutul secolului al II-lea⁴, „Iacov este cel căruia Hristos îi apare mai întâi”⁵. „În *Evanghelia după Toma*, descoperită la Nag Hammadi, Iacov cel Drept este prezentat ca cel spre care trebuie să meargă Apostolii după Înălțare. Clement, în *Hypotyposes*, îl menționează înaintea lui Ioan și Petru, ca având primită gnoza⁶ de la Hristos înviat. (...) În scrierile pseudo-clementine, ce utilizează izvoare iudeo-creștine ebionite, Iacov este prezentat ca cel mai important personaj al Bisericii (*Hom. Clem. I, 1*)”⁷.

Un alt detaliu din *Faptele Apostolilor* care ne atrage atenția este cel legat de numele lui Simon (8,9) și de numele lui Teudas⁸ (5, 36), care erau iudei care au împrumutat idei iraniene dualiste⁹ sau poate fi vorba despre niște emigranți orientali care își practicau credințele și tehnicile păgânești în noul context socio-religios.

³ Jean Daniélou, *Biserica primară (De la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*. Traducere din limba franceză de George Scrima, București, Editura Herald, 2008, p. 15.

⁴ Vezi E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokypfen in deutscher Uebersetzung, Ediția a III-a*, Tübingen, 1959, I, p. 107, *apud*. Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 15.

⁵ Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 15.

⁶ Pentru evitarea unei confuzii păguboase între *gnoză* și *gnosticism* în vederea înțelegerii autentice a conceptului de *gnoză*, vezi Gabriel Bunge, *Părintele duhovnicesc și gnoza creștină după avva Evagrie Ponticul*, Traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2000, p. 14; Evagrie Ponticul, *Tratatul practic. Gnosticul*, Traducere de Cristian Bădiliță, București, Curtea Veche, 2009.

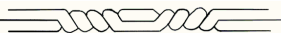
⁷ Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 15.

⁸ James Hastings, *Dictionary of Christ and the Gospels, II*, New York, Charles Scribners Sons - Edinburgh, T & T Clark, 1908, p. 726. (Ediție consultată la adresa web <https://archive.org/stream/dictionaryofchri02hastuoft#page/n7/mode/2up> în data de 29.06.2014)

⁹ Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 26.

Deși nu trecuse mult timp de la evenimentul rusalian, misiunea de propovăduire a Apostolilor a trecut repede pragul Ierusalimului, ajungând destul de devreme în zonele siriane. Saul din Tars era pornit pe drumul Damascului pentru a prigoni comunitatea creștină din ace loc înainte de a i se arata Domnul și înainte de a deveni apoi unul dintre cei mai râvnitori misionari creștini (*Faptele Apostolilor*, capitolul 9). Minunii prin care Saul devine Apostolul neamurilor, numit Pavel, îi urmează botezul și încredințarea misiunii pentru care a fost ales, urmând ca apoi să fie dus la Ierusalim pentru a-i cunoaște pe ceilalți Apostoli care au fost împreună cu Iisus. Între aceste două evenimente, cel al botezului din Damasc și cel al întâlnirii cu ceilalți Apostoli, în *Epistola către Galateni* mai aflăm un detaliu important pe care însuși Pavel îl mărturisește: „Dar când a binevoit Dumnezeu, Care m-a ales din pântecele mamei mele, și m-a chemat prin harul Său, să descopere pe Fiul Său întru mine, pentru ca să-L binevestesc la neamuri, îndată, nu am primit sfat de la trup și de la sânge, nici nu m-am suit la Ierusalim, la apostolii cei dinainte de mine, ci m-am dus în Arabia și m-am întors iarăși la Damasc, apoi după trei ani, m-am suit la Ierusalim ca să-l cunosc pe Chefa și am rămas la el cincisprezece zile” (1,15-18). Este foarte greu să delimităm geografic Arabia în acest context. Pentru creștini și iudei, și nu numai, Arabia însemna cel mult partea nordică și vestică a peninsulei, loc în care exista o civilizație urbană care nu era străină misiunii apostolice. În studiile românești clasice neo-testamentare Arabia este identificată cu Muntele Sinai, locul unde Moise a primit Legea de la Dumnezeu¹⁰. Însă, după ipoteza lui Daniélou, în vecinătatea Damascului și chiar și la Damasc, comunitatea creștină s-a constituit din sadochiții

¹⁰ Sabin Verzan, *Sfântul Apostol Pavel. Istoria propovăduirii Evangheliei și organizării Bisericii în epoca apostolică*, Carte tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teotist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1999, p. 42.

convertiți¹¹, care așa cum afirma și Philon, locuiau la sate. De aici, cardinalul francez ajunge să afirme o continuare a relației dintre Pavel și Kochba, în noul context al convertirii lui Saul. Comunitatea kochbiană activa în jurul Damascului, la aproximativ 15 kilometri. Or, se cunoaște faptul că Damascul reprezenta granița dintre Imperiu și Regatul nabateean¹², deci se poate așadar vorbi despre o încreștinare a spațiului arab și a unor triburi de populație arabă.

În mod cert, încreștinarea arabilor a depășit limita graniței dintre Imperiul Roman și Orient, ajungând dincolo de Tigru, în Adiabene. În acest sens ne stă la îndemână un document important, anume *Cronica din Arbela*, scris în siriacă de către Mishiha Zkha, în secolul al VI-lea¹³.

Aceste precizări nu sunt doar cazuri particulare de convertire la creștinism ale anumitor comunități puțin însemnate, ci reprezintă centre principale ale civilizației din acele vremuri. Se cunoaște în acest sens faptul că în Bostra, spre exemplu, exista un important centru creștin, legat de numele episcopului Beril care a fost întors de către Origen de la erezia antitrinitară în cadrul unui sinod, pe la

¹¹ Stephan Losch, *Deitas Jesu und Antike Apotheose*, Toltenburg, 1953, pp.70-72. *apud.* Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 32.

¹² Pentru o radiografie istorică și religioasă a nabateenilor, vezi Mordechai Cogan, Haym Tadmor, *Ashurbanipal Texts in the Collection of the Oriental Institute*, în „Journal of Cuneiform Studies”, vol. 40, nr. 1, 1988, pp. 84-96; Jean Starcky, *The Nabataeans: A historical Sketch*, în „The Biblical Archaeologist”, vol. 18, nr. 4, dec., 1955, pp. 81-82; 84-106; Nelson Glueck, *Nabatean Syria*, în „Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, nr. 85, feb., 1942, pp. 3-8. Chrystian Boyer, *Pétra, capitale des Nabatéens*, în „La Caravane virtuelle”, 26 mai 2006, articol consultat la adresa web http://www.interbible.org/interBible/caravane/voyage/2006/voy_060526.htm); ***, *Dicționar enciclopedic al Bibliei*, Transpunere românească de Dan Slușanschi, București, Editura Humanitas, 1999, p. 431. Numele nabateenilor se leagă și de cel al Sfântului Ioan Botezătorul și de cel al Sfântului Apostol Pavel.

¹³ Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 65.

anul 244¹⁴. După câțiva ani, Origen mai participă la un sinod care de această dată își propunea să clarifice o dilemă teologică, anume aceea dacă sufletul supraviețuiește morții corpului¹⁵. Într-un alt sinod Origen apără acuzațiile aduse unui episcop pe nume Heraclide care repetă erorile dogmatice care au fost îndreptate deja la celelalte două sinoade de dinainte. Tradiția acestui centru a continuat și a prosperat din punct de vedere teologic, majoritatea specialiștilor (Harnach, Schneider, Kretschmar)¹⁶ fiind de acord asupra originii *Didascaliei Apostolilor* ca operă aparținătoare comunității bosriene, păstrată într-o variantă siriacă, deși originalul ei trebuie să fie unul grecesc.

Cetăți și populații încreștinate în spațiul arab

Apologia în siriacă adresată lui Caracala, atribuită greșit lui Meliton, biserica și baptisteriul din Dura-Europos, demonstrează importanța altui centru creștin din spațiul siriacă, anume Osroene, loc în care apar primele edificii creștine culturale.

Ghasinizii, populație care aparținea marelui trib arab *Azd* din sudul peninsulei arabe, au migrat înspre nord, stăpânind Palmyra, sudul Palestinei și ținutul Golan. Și-au stabilit capitala la *al Jâbya* și au devenit vasali bizantinilor sub domnia împăratului Atanasie I (491-518)¹⁷, atribuindu-li-se sarcini militare defensive și supervizarea comerțului. Aceștia au îmbrățișat creștinismul monofizit în jurul anului 490, iar Biserica monofizită prin eforturile regelui ghasinid, al-Hârith Ibn Jabala a cunoscut o puternică creștere și o reînnoire în

¹⁴ Nicolae Chifăr, *Istoria Creștinismului*, Volumul I, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2007, p. 85.

¹⁵ Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 231.

¹⁶ G. Kretschmar, *Origenes und die Araber*, Z.T.K., 50, 1953, pp. 260-264, *apud*. Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 231.

¹⁷ Michel Reeber, *Le contexte religieux de l'Arabie préislamique*, în „Monde de la Bible”, nov., 2002, p. 24.

aceiași timp. S-au construit biserici și mănăstiri și a existat o misiune foarte puternică în peninsula Arabiei, în acest timp remarcându-se și doi episcopi, anume Teodorus și Jacobus Baradaeus¹⁸. Ușor s-au degradat relațiile cu Bizanțul, apoi la scurt timp invazia perșilor și cucerirea Siriei și a Palestinei de către musulmani, la începutul secolului al VII-lea, au pus în umbră viața acestei Bisericii, o parte a credincioșilor convertindu-se la islam, iar alții alegând refugiul în alte părți.

O puternică forță politică, militară și culturală a fost dinastia arabă a Lakhmizilor, care au domnit în vestul Irakului din secolul al III-lea, până la sfârșitul celui de-al VI-lea și începutul secolului VII. În plan religios, aceștia au apărat maniheismul până la începutul secolului V, când majoritatea dintre ei s-au convertit la creștinismul nestorian. Convertirea nu a fost deloc una impusă de către clasa conducătoare, doar ultimul rege lakhmiz declarându-se oficial creștin, ci a fost mai degrabă o convertire naturală, datorată misionarilor creștini și a călugărilor din vremea aceea. Nestorianismul arab a depășit acest cadrul estului și nordului Arabiei, ajungând chiar până în India.

Între Arabia Meridională, pe de o parte, și Abisinia și Egipt, pe de altă parte, s-au stabilit diferite legături. Populația Etiopiei antice era constituită din arabi care au migrat din sudul Arabiei pe continentul african. Începând cu anii 330, creștinismul a pătruns puternic în Etiopia, iar mai apoi, în anul 350, prin decizia negusului Ezana, creștinismul a devenit religie de stat. În secolul VI, prin misiunea călugărilor sirieni, a pătruns în creștinismul etiopian erezia monofizită, rămânând până în zilele noastre caracteristică Bisericii Etiopiei¹⁹. Statul etiopian creștin a intervenit armat de mai multe ori în Arabia pentru a-i apăra pe creștini. De notat este momentul în

¹⁸ Una dintre cele mai de seamă personalități ale Bisericii Ortodoxe Siriace. Apelativul de Biserica iacobită îl capătă de la numele acestui episcop.

¹⁹ Christine Chaillot, *The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church Tradition. A brief introduction to its life and spirituality*, s.n., Paris, 2002, pp. 26-34.

care regele himyarit Yûsuf Ash'ar, convertit la iudaism, și-a propus exterminarea creștinilor din Nâjran și Yemen. Protectoratul Etiopiei era vizibil în Arabia, însuși Mahomed recomandându-le adepților săi să se refugieze în Etiopia, sau după unii, refugiindu-se pentru o vreme chiar și el.

O altă Biserică a Orientului care a influențat religios-doctrinar spațiul nord-arab este Biserica siriacă, cu prestigiosul centru din Antiohia, unde funcționa o importantă școală exegetică, alături de cea din Alexandria. Tot în acest spațiu siriaco-arab, au mai existat comunități creștine la Damasc, Seleucia, Apameea, Samosata, Bereea, centre creștine care delegat pentru Sinodul I Ecumenic un număr de 20 de episcopi²⁰.

Nu ne-am propus să trecem în revistă toate reperatele de spațiu în care creștinismul și-a făcut simțită prezența, ci am dorit doar să creionăm în linii mari mișcarea religioasă și teologică care a animat spațiul oriental (incluzând și Arabia) în primele secole ale erei creștine. Pot fi date numeroase alte exemple de comunități creștine²¹, având diferite moduri de abordare teologică și cultică, în funcție de misiunea care a stat la baza lor și în funcție de moștenirea religioasă păgână a locului. Spațiul este destul de întins pentru o radiografie scurtă, iar comunitățile erau destul de eterogene pentru a stabili cu exactitate un tipar anume al creștinismului din teritoriul arabo-siriac. Chiar și în zilele noastre, acest spațiu concentrează o listă de Biserici creștine, mici ca număr de credincioși, însă separate canonic sau chiar dogmatic²².

²⁰ Nicolae Chifăr, *op. cit.*, p. 85.

²¹ O comunitate religioasă desprinsă din creștinism și care a avut un impact puternic în geneza islamului a fost cea a iudeo-nazareilor. Vezi, Edouard Marie-Gallez, *Le messie et son prophete, Aux origines de l'islam*, Editions de Paris, 2005.

²² Ronald Roberson, *Bisericile Creștine Răsăritene. O scurtă prezentare*, Iași, Editura Sapienția, 2004; Dietmar W. Winkler, Klaus Augustin, *Bisericile din Răsărit. O scurtă prezentare*, București, s.n., 2003.

Concluzii

Prin toate aceste exemple am dorit să surprindem faptul că o bună parte a teritoriului în care în secolul al VII-lea se va dezvolta galopant islamul, a fost loc de misiune roditoare pentru creștini, întemeindu-se adevărate comunități. Deși nu se insistă prea mult asupra acestui spațiu al creștinismului primar, preferându-se mai degrabă Roma și Bizanțul, totuși, creștinismul oriental poate ascunde foarte multe explicații ale fenomenelor istorice și religioase care au urmat.

Una dintre caracteristicile relevante ale creștinismului din acest spațiu este aceea că era deschis spre orice idee doctrinară nouă, și ca atare, de cele mai multe ori eretică. Încă de la sfârșitul secolului I și începutul celui de-al II-lea, existau foarte multe grupări, comunități care împărtășeau idei diferite de propovăduirea ortodoxă.

Spre exemplu, în jurul anului 70, sau după unii chiar cu mult înainte de această dată, exista un grup de iudeo-creștini, care vor fi cunoscuți sub numele de ebioniți, și care împărtășeau ideea că Iisus Hristos este un simplu om ca și ceilalți, ψιλος ανθρωπου, care s-a curățat prin eforturi morale²³. Probabil că după cucerirea Ierusalimului aceștia încep să-și caute un alt loc din pricina contextului socio-politic, stabilindu-se ulterior la Pella. Se cunoaște o scriere care a rămas de la ei, *Evanghelia nazarinenilor*, datată la începutul secolului II, semn că încă era vie comunitatea și în secolul al II-lea.

Un alt exemplu demn de luat în seamă este legat de numele lui Elkai (Elkesal, Ilxai), „care primește o revelație prin mijlocirea unei cărți dată lui de către un înger”²⁴. Cartea este coborâtă din cer, iar cel ce asculta cuvintele ei primea iertarea păcatelor²⁵.

²³ Daniel Nicolae Vălean, *Erezi, controverse și schisme în creștinismul secolelor I-XI*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2009, p. 14.

²⁴ Jean Daniélou, *op. cit.*, p. 75.

²⁵ Milan Šesan, *Ereziile iudaizante. Iudeo-agnosticii. Simon Magul*, în Pr. Prof. Dr. I. Rămureanu, Pr. Prof. Dr. Milan Šesan, Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae,

Mai târziu, în secolele III-VI, marile erezii cu care s-a confruntat întreg creștinismul au prins rădăcini puternice pe teritoriile Orientului Apropiat și Mijlociu. Așa după cum am putut observa și în cazul ereziilor de secol I și II, care nu au avut un ecou puternic în creștinism, ci mai mult au avut un caracter local, de cele mai multe ori cei ce încercau să cunoască creștinismul se poticneau în Persoana lui Hristos ca Dumnezeu adevărat și Om adevărat. Această neputință de a accepta dumnezeirea Fiului a adus divergențe teologice și după ce s-au stins confruntările doctrinare cu păgânitatea asiatică, care putea vedea în Hristos mai mult un lider sau un om cu puteri supranaturale care poate vindeca sau învia din morți. Chiar dacă după Sinodul Ecumenic de la Niceea s-a dogmatizat dumnezeirea Fiului, au apărut mai apoi confruntări teologice legate de structura persoanei lui Hristos, asupra modului în care se poate vorbi despre două firi într-o singură persoană, despre voința umană și cea divină. După sinoadele ecumenice de la Efes (431) și de la Calcedon (451), s-au format trei orientări doctrinare: calcedonismul, monofizitismul și nestorianismul. Doctrina ortodoxă afirmă unirea celor două firi, umană și divină în Ipostasul divin, dar fără ca acestea să se confunde²⁶. Cele două erezii extreme, nestorianismul și monofizismul, care afirmau, pe de o parte o separație clară și fermă între cele două firi ale lui Hristos, ca și cum în El „ar fi două persoane”²⁷, iar pe de altă parte, monofizismul, care afirmă „unirea celor două firi până la confundare”²⁸, au câștigat mai

Istoria Bisericească Universală, vol. I, București, 1987, pp. 175-176, *apud*. Daniel Nicolae Vălean, *op. cit.*, p. 17.

²⁶ Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, Volumul II, Carte tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ediția a III-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003, pp. 53-54.

²⁷ George Remete, *Dogmatica Ortodoxă*, Ediția a treia revăzută și adăugită, Tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Părinte Andrei Arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2000, p. 236.

²⁸ *Ibidem*, p. 236.

mult teren în spațiul siro-arab²⁹, posibil prin faptul că nucleul acestor erezii a pornit din vecinătatea acestor locuri și teologia ortodoxă se propovăduia oficial de pe continentul european, din noua capitală a Imperiului Roman de Răsărit. Nu neapărat distanța față de centrul patriarhal a favorizat menținerea acestor erezii în Bisericile orientale, ci mai mult contextul socio-politic, prin care aceste Biserici ieșeau din sfera politico-geografică a Împeriului Roman sau Bizantin, situându-se la limita dintre aceste imperii creștine și marile dinastii imperiale ale Orientului Mijlociu. În acest spațiu, coabitau fără mari dispute doctrinare adepții lui Mani, zoroastrienii, păgânii arabi, evreii și nu în ultimul rând creștinii nestorieni, sau monofiziți în alte părți. Mai mult decât atât, creștinii marilor orașe orientale nu erau doar simpli tolerați, ci erau persoane influente cu responsabilități și funcții importante în conducerea statului³⁰.

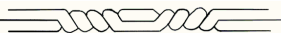
Bibliografie

1. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Cu aprobarea Sfântului Sinod, Bucureșt, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2002.
2. ***, *Dicționar enciclopedic al Bibliei*, Transpunere românească de Dan Slușanschi, București, Editura Humanitas, 1999.
3. Beck, Hans Georg, *Istoria Bisericii Ortodoxe din Imperiul Bizantin*, Traducere din limba germană și studiu introductiv de Vasile Adrian Carabă, s. l., Editura Nemira, 2012.
4. Bunge, Gabriel, *Părintele duhovnicesc și gnoza creștină după*

²⁹ Hans Georg Beck, *Istoria Bisericii Ortodoxe din Imperiul Bizantin*, Traducere din limba germană și studiu introductiv de Vasile Adrian Carabă, s. l., Editura Nemira, 2012, pp. 41-50.

³⁰ Albert Hourani, *Istoria popoarelor arabe*, Traducere de Irina Vainovski-Mihai, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 25.

- avva Evagrie Ponticul, Traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2000.
5. Chaillot, Christine, *The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church Tradition. A brief introduction to its life and spirituality*, s.n., Paris, 2002.
 6. Chifăr, Nicolae, *Istoria Creștinismului*, Volumul I, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2007.
 7. Cogan, Mordechai, Haym Tadmor, *Ashurbanipal Texts in the Collection of the Oriental Institute*, în „Journal of Cuneiform Studies”, vol. 40, nr. 1, 1988, pp. 84-96.
 8. Daniélou, Jean, *Biserica primară (De la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*, Traducere din limba franceză de George Scrima, București, Editura Herald, 2008.
 9. Evagrie Ponticul, *Tratatul practic. Gnosticul*, Traducere de Cristian Bădiliță, București, Curtea Veche, 2009.
 10. Glueck, Nelson, *Nabatean Syria*, în „Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, nr. 85, feb., 1942, pp. 3-8. Chrystian Boyer, *Pétra, capitale des Nabatéens*, în „La Caravane virtuelle”, 26 mai 2006, articol consultat la adresa web http://www.interbible.org/interBible/caravane/voyage/2006/voy_060526.htm.
 11. Hastings, James, *Dictionary of Christ and the Gospels, II*, New York, Charles Scribners Sons - Edinburgh, T & T Clark, 1908.
 12. Hourani, Albert, *Istoria popoarelor arabe*, Traducere de Irina Vainovski-Mihai, Iași, Editura Polirom, 2010.
 13. Pelikan, Jaroslav, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. Vol. I: Nașterea tradiției universale (100-600)*, Traducere de Silvia Palade, Iași, Editura Polirom, 2004.
 14. Reeber, Michel, *Le contexte religieux de l'Arabie préislamique*, în „Monde de la Bible”, nov., 2002.
 15. Remete, George, *Dogmatica Ortodoxă*, Ediția a treia revăzută și adăugită, Tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Părinte Andrei Arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2000.
 16. Roberson, Ronald, *Bisericile Creștine Răsăritene. O scurtă prezentare*, Iași, Editura Sapienția, 2004.
 17. Royalty Jr., Robert M., „Heresy” in *Second-Temple Judaism*

- and Early Christianity*, în „Concilium”, *Christian Orthodoxy*, nr. 2, 2014, pp. 38-39.
18. Starcky, Jean, *The Nabataeans: A historical Sketch*, în „The Biblical Archaeologist”, vol. 18, nr. 4, dec., 1955, pp. 81-106.
 19. Stăniloae, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, Volumul II, Carte tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ediția a III-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003.
 20. Șesan, Milan, *Ereziile iudaizante. Iudeo-gnosticii. Simon Magul*, în Pr. Prof. Dr. I. Rămureanu, Pr. Prof. Dr. Milan Șesan, Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I, București, 1987.
 21. Verzan, Sabin, *Sfântul Apostol Pavel. Istoria propovăduirii Evangheliei și organizării Bisericii în epoca apostolică*, Carte tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1999.
 22. Winkler, Dietmar W., Klaus Augustin, *Bisericile din Răsărit. O scurtă prezentare*, București, s.n., 2003.